

„Szól a síp ötödik ága”

„Minden reggel, ébredés után, megeszem egy hámozott almát, elszívom az első cigarettát, s aztán fél órán át olvasom a Bibliát és Arany vagy Vörösmarty valamelyik versezetét. Ennek a reggeli szájbölgögetésnek kettős célja van: nem akarom elfelejteni, hogy magyar vagyok, és nem akarom elfelejteni, hogy ember vagyok.”

(Márai Sándor: *Napló*, 1949)

A *Válasz* 1935-ös évfolyamának élén jelent meg Cs. Szabó László¹ *Levél a Bujdosóhoz* című esszéje: „Bujdosónak születtem. Annyira bujdosónak, hogy legszívesebben egy deltánál éltem volna, esőverte nagy ablakkal a tengerre. [...] De hiányzott a bátorságom, hogy kitartsak a jó ösztön mellett. Ma már túl vagyok az első ifjúságon, egyhamar nem könyöklök külföldi hidak karfájára vagy búbos vízköpőkre. Irigylés nélkül, fájdalmas magyar felemre fordulva gondolok

PETRIK BÉLA (1965) irodalomtörténész. Ügyvédként dolgozik.

- 1 ÉLETRAJZ DIÓHÉJBAN: Cs. Szabó László 1905. november 11-én született Budapesten, és ott hunyt el több mint három évtizede, 1984. szeptember 27-én. A keresztelője már Erdélyben volt, 1918-ig Kolozsvárott élt, egyetemi tanulmányait Budapesten és Párizsban végezte, a Műegyetem Közgazdaságtudományi Karán 1931-ben gazdaságtörténetből doktorált. 1935 és 1944 között, Németh Lászlótól átvéve a stafétabotot, a Magyar Rádió irodalmi osztályát vezette, 1945 és 1948 között a Magyar Képzőművészeti Főiskolán az európai művelődéstörténetet tanított. Esszéi, elbeszélései, irodalmi cikkei pályakezdekésekor a *Széphalomban*, a *Tollban* és az *Apollóban*, később a *Nyugatban*, a *Magyar Csillagban* és a *Válaszban* jelentek meg. Németh László visszaemlékezésében a *Válasz* indulásánál Cs. Szabót nevezte, Illyés támogatása mellett, az egyetlen igazi munkatársának. Első könyve 1935-ben, majd 1948-ig, a kényszerű emigrációig további tizennégy kötete látott napvilágot. 1936-ban Baumgarten-díjat kapott. 1948 végén Olaszországba utazott, ahonnan Bóka László államtitkár táviratilag azonnali hatállyal hazarendelte, amely felszólításnak a letartóztatástól való félelmében nem tett eleget. Katedrójáról – és tegyük hozzá, egész addigi magyarországi életéről – egy kétszavas, korábbi rádióbeli helyettesének, az akkori kultuszminiszter Ortutay Gyulának küldött üzenetben lemondott. Előbb Rómában a teherpályaudvar közelében, majd Firenzében lakott, egy utazási irodában dolgozott. 1951-től Angliában élt, 1972-es nyugdíjazásáig a BBC magyar osztályának belső munkatársa volt, majd nyugalomba vonulása után külsősként a BBC-nek és a Szabad Európa Rádióknak dolgozott. Az emigráns magyar irodalmat szervezte, írt az *Irodalmi Újságba*, az *Új Látóhatárba*, a *Katolikus Szemlébe*. 1958-ban nyerte el az angol állampolgárságot. Olasz tárgyú műveiért – de leginkább a felesége halála után írt, s 1970-ben a müncheni Auróránál megjelent, sajátosan Cs. Szabós műfajú, az esszé, az elbeszélés és az útirajz határvidéken mozgó *Római muzsikáért* – az Olasz Köztársaság lovagja kitüntetést kapta. 1990-ben posztumusz Kossuth-díjban részesült. Kérésére Sárospatakon temették el, könyvtárát a Sárospataki Református Kollégium gondozza.

kitartóbb bujdosókra.”² Amikor Cs. Szabó ezt írta, alig harmincéves volt. Éppen másfél évtizeddel korábban róttá e sorokat, mint tényleges száműzetésének kezdete, bár Erdélyből Budapestre kerülését is valamiféle száműzetésként élte meg, talán ezért kapta az 1937-ben megjelent kötete a *Levelek a száműzetésből* címet. Ugyanakkor semmilyen személyes vagy történelmi tapasztalata, tudása nem volt a valóságos, a pusztá létért menekülő állapotról, érzésekről. Vajon honnan jöttek ezek a gondolatok, hiszen még a leglázasabb álmaiban sem merülhettek fel azon idők borzalmi, amelyek majd valóságosan is bujdosásra kényszerítették? Az *Irgalom* című kötet bevezetőjében 1955-ben Londonban így pontosítja a korábbi kötet címet: „Akkor önkéntes, belső száműzetésre gondoltam a magyar és európai értelem gyászos kudarcai között.”³ Szabó Zoltán az ötvenéves író köszöntve, pontosan láttatta az író létének két látszólag hasonló, de minőségében egészen eltérő formáját: „A sajátos az, hogy Cs. Szabó László még vándorévei előtt fogalmaz életprogramot már a bujdosásra [...]. Pedig még vándor akkor és mennyire az!”⁴ Aztán, ha úgy tetszik, megjött a bátorsága is, kéretlen is beteljesültek ezek a képzetek, a modern pszichológia elméletei szerint a gondolat bevonzotta a történéseket. Bujdosóként könyökölhetett aztán eleget külföldi hidak karfájára, búbos vízköpőkre.

Halála óta közel negyedszázadnak kellett eltelnie ahhoz, hogy Cs. Szabó László emigrációs életművének szinte teljes egésze a magyarországi olvasók előtt is ismertté válhasson, így például annak első fejezete is, amely soha nem látott újságok lapjain várta nyilvánosság előtti feltámadását. Árulkodó lehet ez a késlekedés, s feltehetően csak hosszas nyomozás után körvonalazhatnánk okait. Ehelyett e körben meg kell elégedjünk Füzi László, az általa esszé nagymesteréről írt összefoglalásával: „A Cs. Szabóra jellemző szellemi meditáció azonban kívül került a magyar életen, s a politikai mozgás is gyorsabb volt annál, amivel ez az írói világ kapcsolatba tudott volna kerülni. Cs. Szabó olvasóra találása azóta is várat magára, ez akkor fog majd bekövetkezni, ha a szellemi élet visszatér a maga szellemi kérdéseire – s ha szükség lesz még arra a szellemi tájékoztatásra, amelyhez Cs. Szabó László akarva-akaratlanul a maga alakját és gondolkodását hozzákapcsolta. Ha ismételten kialakul a szaktudomány és a szellemi semmitmondás közötti sáv, ha a műveltségnek, a szakmán és a szakmaiságon túlmutató műveltségnek ismét kultusza lesz Magyarországon.”⁵

S bárha Cs. Szabó életművében valóban elől állnak esszéi, ugyanakkor nem feledhetjük, hogy számos műfajban – elbeszélés, vers, rádiójáték – alkotott és hozott létre irodalmi életművet. Urbán Györggyel folytatott beszélgetésében, amikor a kérdező azt a tételt kívánta tisztázni, hogy szerepe elsősorban kultúr-

2 Cs. Szabó László: *Levél a bujdosóhoz – Levelek a száműzetésből*. Budapest, é. n., Franklin Társulat, 13–14.

3 Cs. Szabó László: *Előszó – Irgalom*. Roma, 1955, Anonymus, 5.

4 Szabó Zoltán: Vándorból – bujdosó. Cs. Szabó László 50. születése napjára. *Új Látóhatár*, 1955, 293.

5 Füzi László: Az esszé nagymestere. *Új Könyvpiac*, 2005. 03. 01.

történeti és csak másodsorban szépírói, ezt így rögzítette: „Tagadom. Engem ne bilincseljenek egyetlen műfajhoz se, egyszerűen író vagyok, nem esszéista. Magamnak kiharított, állandó kísérleti területeim az elbeszélés, az útirajz, vers, hangjáték és az esszé.”⁶

Az emigráció első éve

Az emigráció első éveinek – ahogy említettük, alig ismert – termése az 1949-es kényszerű meneküléstől az 1956-os forradalomig tart, ahogy Cs. Szabó nevezete, a „hódoltsági irodalom” korszakáról írott esszéi, vagy a kötetét szerkesztő kormeghatározását ide idézve: az irodalom államosításától a forradalomig tartó időszakában születettek. E hiánypótló könyv terve Czigány Lóránt, a kötet szerkesztőjének fejében már Cs. Szabó életében, a *Hűlő árnyékban* című kötet bibliográfiájának összeállításakor megfogant, amelynek pillanatát így idézte fel: „A másik téma⁷ pedig az volt, és a mai napig sajnálom, hogy még mindig nem jelent meg, hogy nagyon kombattáns hangvételű cikkei voltak az ötvenes évek irodalmi életéről a *Hungária* című müncheni lapban. Nagyon civilizáltak voltak, mert ő mindig olasz párbajtőrrel vívott, és csak oda szúrta, ahova kellett, más-hová nem, a lábára sem lépett senkinek. Amikor mondtam neki, hogy össze kellene állítani ezeket is, mert nagyon jó kortörténeti dokumentum az ötvenes évekről, akkor azt mondta elgondolkozva: ezt majd a halála után kell...”⁸

Cs. Szabó László 1935-től 1944-ig a Magyar Rádió irodalmi osztályának vezetője volt, ahová Kozma Miklós elnök hívta meg Németh László távozását követően. A rádióban vezetése alatt, amíg lehetett, számos baloldali érzelmű és gondolkodású, zsidó származású író is megszólalhatott. A német megszállás után tisztségéről lemondott, Balatonfüreden Bajor Gizi villájában – akire öngyilkossága okán már emigránsként emlékezett meg, olyan barátként említve, akinek elvesztését nemzeti gyászként élte meg, hiszen őt a magyar színészet géniuszának tudta –, Örley István közeli társaságában, majd Budán bujkált a várható letartóztatás elől.

1945 után Ortutay Gyula a rádió elnökeként visszahívta korábbi munkahelyére, de Cs. Szabó – Ortutay feltehető megkönnyebbülésére – nem vállalta, s helyette a Képzőművészeti Főiskolán tanított magyar irodalmat és művelődéstörténetet. 1948-ban néhány hónapos itáliai ösztöndíjat – pontosabban egy külügyminisztériumban dolgozó tisztelő barátától fél évre és kizárólagosan Itáliára érvényes szabaduló levelet – s útlevelet kapott. „Karácsony másodnapján ültem

6 Azért is! Három beszélgetés Urbán Györggyel – Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban*. EPMSz, é. n., 282.

7 A szövegben említett egyik a Skakespeare-ről szóló írások kötetbe gyűjtése, amely már a nyolcvanas évek végén, 1987-ben megvalósulhatott – P. B.

8 Albert Zsuzsa: Legenda Cs. Szabó Lászlóról, II. rész. *Vigília*, 2005. január.

vonatra; utólag kiderült: csak boldogult feleségem tudta határozottan az idegeiben, hogy hosszú időre, tíz-húsz-harminc évre, esetlegesen halálom napjáig.⁹ A Római Magyar Intézetben lakott, de hat hét múlva – eddig tarthatott a hatóságoknak, amíg konstatálták nem kívánatos vagy éppen talán nagyon is szándékolt szabadulását – Bóka László, ahogy Cs. Szabó írta, mint államtitkár és nem, mint író táviratilag hazarendelte: „szolgálattételre azonnal jelentkezék boka”.¹⁰ Mivel ekkoriban már bőségesen folytak a koncepciók perек, s a baljósan rövid hazarendelő szöveg nem hagyott kétséget a küldő szándéka felől, választania kellett az otthoni „bizonyosság” és az emigrációs lét „bizonytalansága” között. Hogy mennyiben lett volna bizonyosság a hazatérés, illetőleg mennyiben bizonytalanság a száműzetés, arra más-más nézőpontból eltérő válaszok adhatók. Mindenesetre Cs. Szabó László az utóbbit, a teljes létbizonytalanságot és hontalanságot választotta. Ez egyben a szabadságot és az írói függetlenséget is jelentette, mint élete végén kiderült, egy olyan írói életmű megmentését, amely a XX. század magyar irodalom második felének az egyik legjelentősebbike lett, a sajátját.

Ez a választása azonban addigi életének, és tegyük hozzá, teljes vagyónának, könyvtárának, ahogy később említette, muzeális értékű lakásának elvesztését is jelentette, így méltánytalan és megalázó körülmények közé szorult. Előbb Rómába utazott, majd egy firenzei utazási irodánál idegenvezetőként és bolti alkalmazottként dolgozott. Így tudósított életének erről az embert próbáló szakaszáról: „...az év legvégén hagytam el az országot karácsony másodnapján, s velencei megszakítással egy didergő, kísértetiesen üres városban, 1949. január elsején érkeztem Rómába. Mivel indulásom előtt naphosszat gyötrődve se tudtam dönteni: maradjak-e kint, térjek-e majd haza, egy árva szöghöz sem nyúltam kicsi, de muzeális lakásomban, semmit sem dugtam el, egy papírszeletet sem vittem ki, holott feltűnés nélkül megtehettem volna, akár egy héten át. Jó, jó, szaporodó vészjelek ellenére még nem tudtam elszánni magam az esetleges nyaktörő ugrásra, de azért máig sem értem, egyre kevésbé fogom fel, hogy viselkedhettem botozást érdemlő, ilyen eszelős könnyelműséggel!”¹¹

Az írói forrás is elapadni látszott, hiszen az 1949-es esztendőből mindössze egyetlen írását regisztrálta az irodalomtörténet.¹² Neki, akinek addig közel másfél tucat könyve jelent meg, aki a *Nyugat*, a *Válasz* és a *Magyar Csillag* megbecsült és kitüntetett szerzője volt, a második Nyugat-nemzedék egyik kiemelkedő esszéistája Halász Gábor és Szerb Antal mellett. Nem érzem pontosnak és elégségesnek azt a megfogalmazást helyzetére, mely szerint ez lett volna élete mélypontja, hiszen állapota ennél sokkal súlyosabbat és kilátástalanabbat, egy új minőséget jelenthetett számára: életének nem egy soha nem látott szintre tör-

9 Cs. Szabó László: Nagy várakozások, nagyobb csalódások. A magyar irodalom 1945 és 1948 közt. *Új Látóhatár*, 1981/1. június, 20.

10 Cs. Szabó László: *Hűlő árnyékban*. EPMSz, 103.

11 Cs. Szabó László: Magyar író az emigrációban. *Hűlő árnyékban*, uo. 202.

12 Journal (Olaszországi feljegyzések) – *Courrier de l' Occident*, 1949. december 31.

tendő süllyedését, de teljes törését és egy új kezdetét, kedvezőtlenebb kilátásokkal, mint amilyen valaha volt. Ő maga írói létének megszűnését vizionálta, a száműzetés első római heteiben elkeseredésében ezeket a sorokat vetette papírra: „Akárhány évem marad is hátra – negyvennégy voltam –, meghalt az író, akkor pedig emberileg is élőhalott vagyok. Sehol egy folyóirat, könyvkiadó, tűzörző kör a sivatagi láthatáron... Élt negyvennégy évet. Meghaltam, hidd el, Via Babuino, meghaltam.”¹³

De ha teljes a kilátástalanság, közel a segítség. 1950-ben Washingtonból, az Amerika Hangjától és Londonból, a BBC magyar osztályától is szinte egyidőben érkezett állásajánlat. Cs. Szabó a londonit fogadta el, amely bár anyagiakban szerényebb volt, de a szellem szempontjából szabadabb és függetlenebb helyzetet ígért, hiszen míg az egyik média a kormány hivatalos szócsöve volt, addig a másik egy attól személyében és szervezetében független, az európai kultúrkörben kiemelkedő presztízsű és tekintélyű parlamenti intézmény. Ez az állás nemcsak az anyagi függetlenséget, a megélhetés mindennapi biztonságát hozta vissza számára, de az írói működés lehetséges kereteit is megteremtette, bárha nem is az otthon megszokott formájában. Emlékezzünk meg arról, hogy talán leginkább Szabó Zoltán érdeme, hogy Cs. Szabó 1951 nyarán Olaszországból, a teljes írói és anyagi egzisztenciavesztés idején a BBC-hez kerülhetett, amely állás meghatározó lett a teljesen talajt vesztett író számára. S bár kettejük pályája Magyarországon is keresztezte egymást, megbecsülték és értékelték a másik munkáját, életre szóló szövetséget az emigrációban kötöttek egymással.

A BBC hötételében

Belépésekor a lelkére kötötték, hogy a BBC nem a száműzött magyarság árnyék Magyar Rádiója. Az esszéista Cs. Szabó azonban – nem sértve az írott szabályokat – átszakította e láthatatlan megkötést, bármihez nyúlt, legyen az Shakespeare, Turner, Eliot, Henry Moore, Michelangelo, Delacroix, Hugo, az magyar üggyé változott hangján, s azzal úgy és oly módon foglalkozott, ahogyan azt a megszállás alatt lévő magyarországi Magyar Rádióban senki sem tehetett. Így töltődött fel például Bridget Boland angol szerző drámájának ismertetése egy új, magyar, vagy ha tetszik, közép-európai dimenzióval, olyan drámai tartalommal, amelyről még a darab szerzőjének sem lehetett fogalma. Hiszen amíg az angol nézőknek *A fogoly* című darab csupán egy nyomasztó kortörténeti és klinikai tanulmány volt, addig a magyar emberek és közép-európaiak számára bőrükre égő valós történet. Cs. Szabó hangján Boland darabja így nyerte el magyar és közép-európai értelmét és mondanivalóját: „Boland nem tudja, milyen tömör fából faragták a vértanúkat. Nem tudja, hogy a vasfüggöny mögött nem Dosztojevszkij metafizikai ellenfelei néznek farkasszemet, hanem a véd-

13 Cs. Szabó László: *Még vagyunk. Nyugati magyar irodalom*. Amszterdam, 1976, Mikes Kelemen Kör.

telen és fegyvertelen egyház áll szemben a gépesített terrorral: Mindszenty József Décsi Gyulával. Igaz, a téma a vasfüggöny mögül való, de a dráma valahol Nyugaton játszódik, egy képzeletbeli kommunista fellegvárban, ahová nem ér el Moszkva keze, s ahol bizonyos mértékig még érvényesek a nyugati szellem játékszabályai. Akik hallották a budapesti rádióban Mindszenty bíboros pertárgyalását [...], jól tudják, hogy a módszer egyszerűbb, durvább és becstelenebb.”¹⁴

A BBC és Cs. Szabó egymásra találásának jelentőségét az adta, hogy Magyarország általa nyert egy szabad és független magyar nyelvű rádiós személyiséget, s valószínűleg ennek a BBC által kínált lehetőségnek köszönhetjük a Cs. Szabó életmű emigrációban újra induló fejezetét.¹⁵ Ha egy vasárnapi rádióesszéjéről úgy gondolta, hogy érdemes az éter hullámain túl is megőrizni, kétszeresére-háromszorosára bővítette, átdolgozta és külföldi magyar lapokban és folyóiratokban közzétette. A rövidebbeket az *(Új) Hungáriában*, a müncheni *Új Magyar Útban*, a hosszabbakat a *Látóhatárban*, majd később az *Új Látóhatárban* és a *Katolikus Szemlében*. A rádiós esszék így őrződtek meg nyomtatásban, s menekültek meg az enyészettől.

S ha élete kapcsán az előbb törésről, úgy az írói életmű esetében a szerves folytatásról beszélhetünk, amelynek alapját az adta, hogy kevesebb európai műveltségű és kötődésű esszéistát ismerhetünk nemzedékéből. Ugyanakkor, ahogyan írta életrajzában: „Nekem Homéroszról és Shakespeare-ről, az angolokról, a négerekről és arabokról, a Dunáról, Szajnárról, Volgáról, angol székesegyházakról, Erdélyről s a Kremlről csak magyarul vannak gondolataim.”¹⁶ Elképzeltetetlen volt tehát számára az Arthur Koestler-i átalakulás, hogy magyar íróból angollá gyúrja át magát – Sárközi Mátyás talán költőien túlzó megjegyzése szerint Szabó Zoltán, Határ Győző mellett Cs. Szabó sem írt le soha egy sort sem angolul¹⁷ –, hiszen neki a haza kultúráját, hagyományát, egy nemzet történelmét jelentette, amellyel mélységesen azonosult. „Ezt a hazát nem vesztette el – sőt, magával vitte. Nem is volt hát igénye, hogy egy más – és ebből a szempontból teljesen idegen – kultúra közegébe akarjon behatolni; érvényesülési vágya nem állt külön az egykor vállalt írói szereptől, a magyarságára mint adottságra épített munkahipotézistól függetlenül működött – mint működhetett volna, mondjuk, egy vérbeli regényíróé vagy akár egy olyan esszéistáé, akit általában a művelődéstörténet izgat” – írta Vajda Miklós értékelésében.¹⁸ Cs. Szabó a magyarságnak elkötelezett író volt és maradt holtáig, aki ezzel a sorssal végzetesen és elválaszthatatlanul azonosult, vállalva a korszerűtlenség vagy a végleges elnémulás fenyegetését is: „Elkötelezett író voltam, amióta csak az eszemet

14 Cs. Szabó László: *A fogoly*. I. m. 79.

15 Lásd erről Vajda Miklós: Cs. Szabó László – Egy író, három élet. *Újhold-Évkönyv*, 1987/2, Budapest, 1987, Magvető, 297.

16 Cs. Szabó László: Magyar író az emigrációban. *Hűlő árnyékban*, i. m. 226.

17 Sárközi Mátyás: *Irodalmi Jelen*.

18 Vajda Miklós: uo. 298.

tudom, a hányatottan átélt történelem által megigézett Magyar Néző, aki szenvedélyes azonosulásai miatt gyors elavulással számol. De ebből még nem következik, hogy mulékony pánik nagyító hatása alatt reménytelenül és riadtan vjjogva szóltam volna valaha, egy ideje meg az öregedéshez sunyin odaszegődő végítéleti hangulatban beszélnek, mintha közelítő halálom után maga a mindenség is beomlanék.”¹⁹

Így a rádiós szerepléseivel párhuzamosan írásai is egyre szaporodtak, az 1949-es némaságot követően, az angliai letelepedést követő két-három évben félszáz címet találunk a nyugati magyar irodalom bibliográfiájában neve mellett.²⁰ Témái ugyanazok, mint korábban magyar földön: irodalom, művészet, kultúra, a magyar irodalmi élet eseményei, Nyugat-Európa, Anglia, bárha más nézőpontból és földrajzi helyről tudósítja olvasóit.

Két évvel Angliába érkezését követően már arra is elég erőt érzett, hogy egy korábbi, még a harmincas években megszületett tervének megvalósításába kezdjen. A római egyházi kiadó, az Anonymus ehhez kínált számára lehetőséget, amelynek eredményeképpen 1953-ban megjelent az ötszáz oldalas versantológia *Magyar versek Aranytól napjainkig* címmel, Cs. Szabó félszáz oldalas bevezető tanulmányával. A kötet a magyar emigráció kiemelkedő jelentőségű eseményévé vált, s nem mellesleg a kiadó számára is komoly üzleti sikert hozott. Talán ennek köszönhető Cs. Szabó, hogy közel évtizednyi kényszerű szünetet követően új kötetes szépíróként is visszatérhetett az irodalom világába: ötvenedik születésnapjára 1955-ben a kiadó megjelentette *Irgalom* című, tizennégy elbeszélését tartalmazó kötetét, amely termésnek a fele már 1948 után született, és az emigráns élet viszontagságait és nyomorát is bemutatta, ahogyan fogalmazott a „bujdosó életünkről szól”. Talán ekkor hitte el először, hogy mégsem halt meg – emlékezzünk Rómára: „Meghaltam, hidd el, Via Babuino, meghaltam” -: „1948-ban a kommunista szellemi hatóságok eleven halálra ítélték bennem az író. Élve átadtak a meddőségnek, megsemmisülésnek. Íme, mégis élek.”²¹

Háború előtti írói működésének legfontosabb célja és értelme, a magyar kultúra és a nyugat-európai kultúra egymáshoz közelítése, összebékítése, a klaszszikus európai műveltség beoltása a magyar irodalom és kultúra világába, a hagyományos európai és magyar értékek összhangjának megteremtése. A BBC-ben ez a vállalt feladat, több szempontból is, még inkább hangsúlyossá lett: egyfelől tudatosult benne szerencsétlenségének az a szerencséje, hogy egy minden szempontból kiemelt helyzetben levő intézménynél dolgozhat, a világ egyik kulturális fővárosában, Londonban élhet, tanúja és részese lehet e szellemi pezsgésnek; másfelől annak világos felmérése, hogy a magyar irodalom és kultúra

19 Cs. Szabó László: Számvetés a hármas határon. Az EPMSz 1978-as akadémiai napjainak megnyitó előadása Bregenzben. *Új Látóhatár*, 1978/3, 161.

20 1951-ben már 19, 1952-ben 10, 1953-ban 21 publikáció.

21 Cs. Szabó László: Előszó. *Irgalom*, uo. 7.

Magyarországon a teljes szellemi és fizikai leigázottságban, valamennyi szóra is érdemes kortársa – irányzattól függetlenül – a teljes elhallgattatás állapotában élt. Ez a felismerés és helyzet szükségképpen két irányba vezette írásait: egyfelől a mindennapok magyar valóságával szembesítő és azokat kommentáló tudósítások felé, tudva és érezve azt, hogy amit távol a hazától megírhat, azt csak ő teheti meg, tehát a kor és az események dokumentálásának felelőssége és kényszere a vállán; másfelől egy tág horizontú, általános kultúr- és művelődéstörténeti, az etruszkokkal, görögökkel, Rómával, Bizánccal, az európai kultúra alapjaival foglalkozó esszék felé. Évtizedekkel később egy beszélgetés során, érezhetően a hajdani indulattal a hangjában így emlékezett erre: „Iszonyú volt látni, hogy pincebogarak némítanak el lángelméket. Hitvitázóvá vedlett át a vándordiak, de megőrzött hagyományhűséggel: én se voltam gorombább, mint 350 év előtt Pázmány Péter és Magyar István uram egymáshoz.”²²

Ezeket a magyar tárgyú írásait korábban jószerevel a kutatókon kívül senki sem ismerhette elzártságuk okán – nem tudom, hogy ma jobb-e a helyzet? –, hiszen ezt akkor nagyon kevesen hallhatták, olvashatták – s ezért mindeddig nem válhattak irodalmi tudatunk részévé. Születésükkor a magyar olvasók természetesen nem ismerhették meg azokat, s azóta is kispéldányszámú, ritkaságszámba menő, emigráns folyóiratokban, újságokban várták a felfedezés idejét. Az igazság és a tények pontosítása érdekében annyit hozzá kell fűzzünk, hogy Cs. Szabó akarata szerint ezek az írások csak halálát követően jelenhettek meg, mivel rendkívül éles, de nem indokolatlan kritikával illette akkor még élő kortársai egy részét. Nem volt kímélet benne sem az egyik oldal, sem a másik irányában: „Nekik Déry Tibor kell, a pumpoló kártyás és elzüllött nagytőkés fiú, aki jó pénzért, azaz egy-két Kossuth-díjért még önmagával is elhiteti, hogy Sztálin a világtörténelem legnagyobb csodája. Nekik Devecseri Gábor kell, az ugrifüles, szeleburdi Homérosz-fordító, akit saját mulatságukra beöltöztettek őrnagynak. [...] Nekik Karinthy Ferenc kell, azaz 'Cini', egy nagy név gyászos örököse, aki harminckét villogó foggal harap a koncba, s harsogva piszkolja azokat az első zsengeit, amiket még nyílt agyvelővel írt.”²³ De ugyanilyen keménységgel támadt Darvas Józsefre, Kónya Lajosra vagy éppen Veres Péterre is: „Veres Péter, akit a radikális magyar fiatalság gyanútlanul lelkesedve annak idején megtett a nemzet parasztjának, megfontolt vedlésekkel átváltozott a nemzet papagájává, s néhány kezdeti melléfogás után most már pontosan kihúzza a küldött parancsokat a moszkvai planétás dobozból.”²⁴

Esszéi hangvétele ironikus, néhol dühös és haragos, de mindig felelős és kizárólagosan a minőség és értékközponúság jegyében fogantak, a BBC-nél feltehetően másképp nem is nagyon szólhatott volna. Olyan hangot ismerhetünk

22 Azért is! Három beszélgetés Urbán Györggyel a Szabad Európa Rádió magyar adása számára. *Hűlő árnyékban*, 271–304.

23 Cs. Szabó László: *A fertő*. I. m. 51.

24 Cs. Szabó László: *A rágalmozó*. I. m. 138.

meg írásaiból, amely az ötvenes évek totális diktatúrája idején az ezredfordulós évek függetlenségének és szabadságának tónusával szölt a *Nyugat*, a *Válasz* és a *Magyar Csillag* minőségeszményének és értékközpontúságának igényével. Az ötvenes évek irodalmi diktatúrájának mindennapi eseményeit értékelte és kommentálta a szólás- és véleményszabadság teljes fegyverzetében, a magyar és a több ezer éves európai irodalom és kultúra hagyományainak és értékeinek nézőpontjából. Cs. Szabó e friss és örök érvényű hangjából, illetőleg az általa bírált dermesztő, kultúra előtti világ ütközéséből az írások olyan egyedi atmoszférája és hangulata alakult ki, amely különös és utánozhatatlan sajátja, s amely leginkább a kádári rendszerben szocializálódottak számára – az összehasonlíthatóság miatt – unikális élvezetet jelenthet.

Írásai élesen kommunistaellenesek, kíméletlenül vágta a diktatúrát bármely szinten kiszolgálók felé, függetlenül a kiszolgáló esetleges korábbi valódi érdemeire, mégis írásai nem politikusak, sokkal inkább az általános szabadság- eszmény szószólói. Ahogyan a későbbi kötet szerkesztő fogalmazott: „Antikommunista publicisztika ez a javából, bár szerzőjük soha nem ragadtatta el magát szélsőséges nézetekre, és az 'antikommunisták' között megválogatta, kivel áll szóba.”²⁵ Cs. Szabó meglepően tájékozott volt az otthoni körülményekben, s érezni, hogy szorosán követte a magyar közélet és irodalom eseményeit, pontos rálátása volt a fontosabb eseményekre. „Attól megkímélt a beosztásom, hogy naponta végigleljem a *Szabad Népet*, másnak volt a feladata. De pártértekezlet után már nekem kellett felhajtanom a *Társadalmi Szemle* ideológiai ricinusát, csak kortyonként bírtam, napokon át. Viszolyogva is szívesen tettem, mert – valljuk csak be, elvtársak! – nem akartam tájékoztatlanul kimaradni a Kreml magyarországi és közép-európai áramkörökre átkapcsolt stratégiai parancsoszta- saiból.”²⁶

Egy józan és illúziók nélküli gondolkodót ismerhetünk meg írásaiból. De ez a józanság nemcsak az otthoni diktatúra képviselőinek szólt, kész volt vitába szállni emigrációs társaival is, például a *Látóhatár*-ban Borbándi Gyulával, az 1954-ben született magyar demokrácia témájában folytatott vitájában.²⁷ Cs. Szabó ebben az írásában határozottan elutasította azt a szemléletet, amely szerint a földosztással és egyéb, a demokrácia megteremtése érdekében tett intézkedésekkel 1945 után elindult a magyar társadalom egy demokratikus államalakulat felé. Vitája azért fontos, mert íróként, száműzetésében is sokkal pontosabb és mára már egyre inkább teret nyert és igazolt álláspontot foglalt el, mint a politikában jártasabb kortársai. Véleménye szerint ugyanis a magyar demokrácia

25 Czigány Lóránt: Előljáróban. Cs. Szabó László: *Hódoltság irodalom*. Budapest, 2008, Mundus Kiadó, 8.

26 Cs. Szabó: i. m. 117.

27 Zárójelben jegyezzük meg, hogy a vita ellenére Cs. Szabó a *(Új) Látóhatár* folyóirat egyik legfőbb támogatója és kiemelt jelentőségű szerzője, a szerkesztőségnek pedig haláláig megbecsült és vezéralaknak tekintett szerzője.

halva született, az oroszok az első pillanattól kezdve virtuális tagállamként tekintettek a megszállt országra. „Mire a nagy nyugati demokráciák észbe kaptak, az országok ütőerei a lenini taktika szerint meg voltak szállva. Ez történt Magyarországon is. Nem vettem részt se minisztertanácsokon, se országos horderejű tanácskozáson, de parasztpárti és szociáldemokrata barátaim, legalábbis azok, akiknek helyén volt az eszük és szemük, már 1946 vége felé reménytelennek látták a helyzetet, s ezt a reménytelenséget éppen a végzetesen rossz kezdetnek tulajdonították.”²⁸ Cs. Szabó szerint a magyar demokrácia valóban megérett már mindenféle felszabadító bejövetele előtt a lelkekben és elmékben, parasztságunk a falvakban valóban országgló méltósággal viselkedett, azaz adva volt a magyar demokrácia megvalósíthatóságának politikai alapja, de ez nem jelentheti azt, hogy a „moszkovita ellenőrzés alatt álló pártközi demokráciát” védelmünkbe vegyük, vagy akár csak ezt az időt a magyar történelem szebb lapjain említsük.²⁹

„A hazai irodalmi termés szemlélésén keresztül formált véleményt – írta Monostori Imre, a művek minősége mellett a magyarországi politikai konstellációt is érintve: érzékenyen figyelve író és (a kommunista) politika viszonyára.”³⁰ Babits-tanítványként érthetően kevesebbet foglalkozott a másik nagy mesterrel, Móricz Zsigmonddal, de halálának 10. évfordulóján – ahogyan Babits Mihály, a „próféta” estében is – külön esszét szentelt neki, igyekezve kiszabadítani őt a baloldal által ráerőltetett új szerepből: „Zajlik az ünnep Móricz sírján, az atyafiságos magyar szeretet és gyűlölet epikusát meg kell tenni a nemzetközi osztályharc és osztálygyűlölet előfutárának. Nem lesz könnyű dolguk a sírgyalázóknak!”³¹ Számos országghatárnyi messzeségből is néhány mondatban pontosabban diagnosztizálta Erdélyi József ötvenes évekbeli visszatérésének legfontosabb dilemmáját és a kommunista párt által felkínált lehetőség kilátástalanságát, mint az utána következő sok évtizednyi irodalomtörténet-írás. „Mit kezd a költő a kegyelemmel? – kérdezte. Ha olyan versekkel folytatja, mint az *Aranyasszony*, ha nem csettint jóízűeket az új és keményebb szolgáshoz, a párt nem tudja felhasználni, s visszalöki a süllyesztőbe, ha meg olyan versekkel folytatja, mint a *Villany*, s a Kónyák és Devecserik siralmas vetélytársaként rímbe szedi az orosz hadfelszerelési parancsokat, visszalöki a költészet. Vagy talán megpróbál zshivány alkut kötni magával s a megszállókkal, és három vonalas verse ír egy-egy szép, ’régimódi’ Erdélyi-verset? Akárhogy lesz, nem lehet irigyelni a szomorú feltámadásért sem így, sem úgy, sehogyan sem.”³² Lelkesen üdvözölte Szabó Lőrinc válogatott verskötetét, amelyhez Illyés Gyula írt előszót, tanulmányt szentelt Tamási Áron regényművészetének, s felmutatta – remek-

28 Cs. Szabó László: *Disputa a magyar demokráciáról*. I. m. 27.

29 Uo. 30.

30 Monostori Imre: Cs. Szabó László és a népi irodalom. *Új Forrás*, 2005/11.

31 Cs. Szabó László: *Tíz év múltán*. I. m. 124.

32 Cs. Szabó László: *Erdélyi József feltámadása*. I. m. 152–153.

beszabott tördőfések kíséretében – a nagy pályatárs, Németh László Galilei-drámájának korához szóló üzenetét: „A nemzedék, amely félig kivetettnek érezte magát a hazájában a két háború közt, csak 1949-ben jutott az öreg Galilei sorsára. Akkor került a 'keskenyfejúek' gyűrűjébe, amely hol nyílt, hol alattomos terrorral követelte, hogy ne gondolja, amit gondol, s a nemzet megtévesztésére írja át az igazságot, amelyet legjobb hittel valamikor leírt a nemzet megnevesítésére. Ma már tudjuk, mit állt ki a nemzedék, s mit gondol saját sorsáról az utódok emlékében. Ott áll írva a *Csillag* januári számában. Németh László Galilei-drámájában. A rendszer népes udvart tart magának talpnyaló fél-írás-tudókból. Hizlalja, nyaraltatja, utaztatja őket. Csak évek vagy évtizedek múlva fog kiderülni, egy jobb korban, hogy mekkora fejedelmek bolyongtak rangrejtve a hangos cselédek között.”³³

Írásai minden során érezzük a „Cs. Szabó-jelenséget”, amit nehéz körülírni és pontosan definiálni, de amelyet Czigány Lóránt így foglalt össze: „Van egy író velünk itt Nyugaton, aki bár tisztséget nem visel, de tanácsát, véleményét kikéri és meghallgatják, s mivel jelentős életművel rendelkező író, a fórumok, intézmények, kiadványok súlyát jelenlétével emeli, az új vállalkozások útját egyengeti, vagy legalább jóindulatúan bírálja, s ugyanakkor egyik csoportosulásnak sem szürke eminenciása, s így az egymással laza kapcsolatban lévő vagy enyhe ellentétekkel koegzisztáló intézmények és írói csoportosulások között egyfajta kohéziós erő szerepét tölti be. Ezenkívül a nap 24 órájában, illetve az év 365 napján író, akinek megvan a tekintélye ahhoz, hogy személyes példamutatással serkentsen író társait, nemcsak a fiatalabbját, hanem az idősebbeket is, akik dohogva ugyan, de hallgatólagosan elismerik arbiteri tisztségét. Ez is egy életmű, aminek tételeit semmiféle bibliográfia nem fogja tudni kimutatni. A serkentést, az ösztönzést, amit folyóiratok, egyesületek, írók kaptak Cs. Szabó Lászlótól.”³⁴

Cs. Szabó emigrációban született írásait, könyveit olvasva ritka találkozásnak lehetünk részesei. Azok ugyanis nemcsak kortörténeti dokumentumok, hanem közelmúltunk, a kommunista diktatúra mindennapi életének kritikai elemzése is, ha úgy tetszik, vérbeli szamizdat, amely találó, finom és árnyalt megfogalmazásokkal, élményszerű szókapcsolatokkal adja pontos látletét a baloldali parancsuralmi rendszer természetrajzának. Olyan valós idejű elemzések sorát olvashatjuk, amelyekre mások ezekben a legszigorúbb időkben még az asztalfiókok számára sem vállalkozhattak, így szinte – alkotójuk személyét tekintve is – páratlan ritkaságnak számítanak, egy nemzedék kényszerűen abortált kritikai munkásságának pótlására szolgálnak.

33 Cs. Szabó László: *A második Galilei pör*. I. m. 206.

34 Czigány Lóránt: *Cs. Szabó Lászlóról két tételben – „Angol az útlevelem, de magyar a büszkeségem”*. Hága, 2005, Mikes International, 34.

A Látóhatár és az Új Látóhatár, a nyomtatott sajtó megteremtéséért

Miután Cs. Szabó kapcsolatba került Szabó Zoltánnal, aki szintén 1951 augusztusában londoni munkahellyel a Szabad Európa Rádió szerkesztőségének tagja lett, ahol nyugdíjba vonulásáig, 1974 júniusáig dolgozott, s miután a rádiós munkájuk révén biztos volt anyagi háttérük, kísérletet tettek az elveszített fórumok, elsődlegesen a nyomtatott sajtó pótlására. Ezt a fórumot a *Látóhatár* folyóiratban, a Kovács Imre menekülését követő parasztpárti fiatalok (Borbándi Gyula, Molnár József, Vámos Imre és Borsos Sándor) által Svájcban alapított, de formálisan Franciaországban, majd Németországban kiadott lapban találták meg.

„Egyszer szó esett köztünk egy Látóhatár nevű elég nyomorúságos, esetlen külsejű, sokszorosított időszakos füzetéről, amit nálunk tíz-tizenöt évvel fiatalabb menekültek indítottak el, azt se tudtuk pontosan, Svájcban-e, vagy Párizsban, valószínűleg menedékjogi megoszlásuk szerint itt is, ott is” – emlékezett vissza Cs. Szabó. „Mindkettőnknek (Szabó Zoltánról van szó – P. B.) annyira tetszettek az első számok, hogy – Istenem, mibe kerülhet? – elhatároztuk: ez a lap, ha rajtunk múlik, nem merülhet el mint holmi papírcsónak az emigráció poshadt szellemi tócsájában, megérdemli a maradandóságot, azaz a nyomtatást. Módos barátainkhoz fordultunk a világ minden tájára szétszálló levelekben, s 50 dollár felajánlást kértünk – akkor nagy pénz volt –; cserében az alapítók a lap megszűntéig ingyenpéldányokat kapnak. Elcsodálkoztunk a legvérmesebb reményt is megszégyenítő visszhangtól: két évre biztosította a nyomdaköltséget a begyűlt összeg.”³⁵ A Cs. Szabó visszaemlékezésében említett kezdeményezés a Szabó Zoltánnal, Borsody Istvánnal hármashban létrehozott Látóhatár Barátainak Társasága, melynek célja a folyóirat nyomdaköltségének előteremtése és így megjelenésének lehetővé tétele volt, s amelyben „tekintélyükkel biztosították, hogy a nyugati magyar szellemi élet színvonalas nyomtatott folyóira-ra tegyen szert”.³⁶ A *Látóhatár* – *Új Látóhatár* későbbi szakadásánál – amelyet ma már tudjuk, hogy a magyar belügyi elhárítás is kihasználta és később finanszírozott is Vámos és Borsos szervezésével és közreműködésével³⁷ – Szabó Zoltánnal, Kovács Imrével és Gombos Gyulával egyértelműen, jó politikai érzékkel a Borbándi-Bikich-Molnár-féle *Új Látóhatár* mellé állt, szemben a Vámos-Horváth-féle *Látóhatárral* tartó Fenyő Miksa, Faludy György, Tábori Pál szerzőgárdával.³⁸ Ugyan-
ezt a polarizálódást figyelhetjük majd meg a hatvanas évek végén lezajlott,

35 „Angol az útlevelem, de magyar a büszkeségem”: A „Mikes” nevében Czizgány Lóránt emlékezik a 100 éve született Cs. Szabó Lászlóra. Hága, 2005, Mikes International, 14.

36 Czizgány Lóránt: Szabó Zoltán az emigrációban. *História*, 1989/6.

37 Lásd erről Kasza László: *Mókuskok az angolkertben. Ügynökök a Szabad Európa Rádiónál*. Bp., 2009, Noran Libro, 157–165.

38 Borbándi Gyula: *Nem éltünk hiába, Az Új Látóhatár négy évtizede*. Budapest, 2000, Európa Könyvkiadó, 145.

Gombos Gyula Szabó Dezső-monográfiája kapcsán kirobbant vitában is, ahol Molnár Józsefnek a monográfiát védelmébe vevő írását többségében helyeslés fogadta, így elismerően nyilatkozott róla Kovács Imre, Szabó Zoltán, Gömöri György, Hanák Tibor, Papp Károly és az *Új Látóhatár* olvasóinak sokasága. Cs. Szabó végül haláláig hűséges maradt a folyóirathoz, a *Látóhatár-Új Látóhatár*-ban 128 írása jelent meg, 1952-től folyamatosan ott találjuk szerzőként egészen 1983-ig, s a folyóirat számos összeállításban ünnepelte szerzőjének születésnapját vagy emlékezett meg róla halálát követően.

Még két rendszeres kiadvány – a már említett *(Új) Hungária* és *Új Magyar Út* lapokon túl – játszott nagy hálára kötelező szerepet emigrációs írói működésében, egyrészt az *Irodalmi Újság*, másrészt a római *Katolikus Szemle*. Nyugodtan mondhatjuk, hogy mindkét folyóirat meghatározó szerzője volt Cs. Szabó, olyan szerző, akit értékítélattől függetlenül, feltétel nélkül vállaltak a szerkesztőségek. De amennyire segítették pályája folytonosságát, ahogy írta, „annyira vigyáztam, hogy ne ártsam magam a szerkesztésükbe”.³⁹

A magyar forradalom az irodalmi közéletben

A magyar forradalom hatására aktivizálódó, az 1945–47-es emigráció és az 56-os menekülthullám tagjai részvételével 1957. március 15–17-én Londonban, a Nemzetközi PEN Club székházában létrejött a *Magyar Írók Szövetsége Külföldön* (MIKSZ). Az első vezetőségben képviseltette magát a teljes hazai, majd száműzött szellemi élet majd minden irányzata, tagja volt Faludy György, Horváth Béla, Ignótus Pál, Kovács Imre, Pálóczi Horváth György, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán.⁴⁰ A szervezet elnöki tisztségét Ignótus Pál, a főtítkárit Szabó Zoltán töltötte be. Érdekességként említsük meg, hogy a katolikus papok részvételével a MISZK ellensúlyozására 1958-ban Brüsszelben létrehozott Keresztény Nemzeti Írók Szövetségének vezetőségében is részt vett Cs. Szabó, de maga a szervezet jelentős közéleti szerepet később nem töltött be.

A *Magyar Írók Szövetsége Külföldön* vezetőségben Cs. Szabó elhivatottságból és néha kényszerűségből is aktív szerepet játszott, ahogy mondta, „előfordult,

39 „Angol az útlevelem, de magyar a büszkeségem”: A „Mikes” nevében Czigány Lóránt emlékezik a 100 éve született Cs. Szabó Lászlóra. Hága, 2005, Mikes International, 14.

40 Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*. Bern, 1985, EPMSz, 276. Ezen az értekezleten jelentette be Pálóczi Horváth György, hogy az amerikai irányítás alatt álló nemzetközi értelmiségi szervezet, a Congress for Cultural Freedom – amelyről akkor úgy tudták, hogy a Ford Alapítvány adományaiból pénzeli különböző irodalmi és kulturális vállalkozásait, de később kiderült, hogy a pénzek nagy részét a CIA-től kapta – neki és Ignótusnak ajánlatot tett egy magyar irodalmi lap finanszírozására. A szövetség az ajánlatot azzal fogadta el, hogy azt „két célra óhajtja felhasználni: egyrészt, hogy a meglévő *Látóhatárt* kibővítsé és gyakoribb megjelenését lehetővé tegye, másrészt, hogy egy új, hetenként megjelenő lapot indítson, az *Irodalmi Újság* formájában és szellemében”.

hogy a száműzött magyar írószövetség elnökségi tagjai felvilágosító világkörúton voltak, s rám hárult Londonban, hogy közbelépésekre kérjek fel angol írókat. Akkor tapasztaltam ki a morális összetartást, ami a legnagyobbakat is sohase látott vagy hallott pályatársaikhoz köti. Megkértem T. S. Eliotot, az alig hozzáférhető Nobel-díjas költőt, hogy sürgönyözzön a magyar kormánynak; másnap kézírásos levélben értesített, hogy elment a távirat. Nemcsak teljesítette, amit kértem, még illendőnek is tartotta, hogy megnyugtasson egy tökéletesen ismeretlen, menekült magyar író. Ha ma már Déry kikerült a börtönből, csattanósan igazolva van a harc folytatása Bibó Istvánért, Kosáry Domokosért, Obersovszkyért, Gáliért s a többiekért. Tudjon nevükről a világ.”⁴¹

Az 1958-ban Párizsban rendezett kongresszuson határoztak a könyvkiadás, illetve a Nyugat emblémával jegyzett Magyar Könyves Céh megszervezése ügyében is, amely az Erdélyi Szépművés Céhet állította maga elé példaként. A Könyves Céh programját Szabó Zoltán készítette el és fogadtatta el a szövetség intéző szerveivel. Sorozatszerkesztőként – ahogyan Czigány Lóránt fogalmazott – irodalompolitikai szükségszerűségnek érezte, hogy elsőként az otthon bebörtönzött és üldözött Déry Tibor novelláskötetét jelentesse meg. A sorozatot hat kötetre tervezte, a már említett Déry-novellák mellett, Bibó tanulmányai, *Kilenc költő* című költői antológia, Méray, Cs. Szabó és Faludy 1-1 könyve szerepelt a programban, mindebből azonban 1960 közepéig csak négy kötet kiadása valósult meg, negyedikként Cs. Szabó *Halfejú pásztorbot* című munkája, a görögországi utazásának „dionüszoszi mámorát rögzítő önkívülete”. Bibó Istvánnak a sorozatban megjelent válogatott tanulmányait⁴² Cs. Szabó magisztrális könyvként aposztrofálta, olyan kötetként, amely „a magyar politikai irodalom egyik legkimagaslóbb fegyverténye, századunkban talán egyedül méltó történelmi elődeihez 1859-ig, amely tudvalevőleg az *Ein Blick*, Széchenyi névtelen, utolsó remekművének a megjelenési éve”. „Többször éreztem e harc közben, milyen jó, hogy nemzetünkért idegenben élünk, éppen ez a harc tölt el örömmel, hogy nem hiába születtem magyarnak s ha annak születtem, nem ok nélkül választottam az emigrációt, túl az emberélet útjának felén. 1960-ban elmondhatom, hogy visszavívtam helyemet mint író, mint rádiós, mint professzor s messze a hazától egyszerűen mint magyar ember.”⁴³

Cs. Szabó és Szabó Zoltán a közéleti szerepvállaláson túl személyes jelenlétükkel is támogatták az Angliába érkező menekült fiatalokat – Cs. Szabó fia is ekkor érkezett ki hozzá –, előadást tartottak nekik Oxfordban. Amikor pedig az 56-os fiatalok az *Irodalmi Újság* átalakítását kérték, azaz részt kértek ebből a fórumból, támogatást ehhez csak a két londoni Szabó nyújtott, Cs. Szabó László és Szabó Zoltán álltak ki a javaslat mellett. Ők ugyanis következetesen kép-

41 Uo. 17.

42 Bibó István *A harmadik út* című, legfontosabb politikatörténeti írásait tartalmazó kötetéről van szó.

43 Uo. 17.

viselték: nem szabad engedni, hogy a fiatalok a szerkesztőség önkénye miatt elszigetelődjenek és elkedvetlenedjenek, vagy egymás ellen forduljanak az emigráns írók és generációk. S bár 1957-ben, az *Irodalmi Újság* londoni indulásának évében Szabó Zoltán és Cs. Szabó közösen támogatták írásaikkal a lapot, rövidesen útjuk e tekintetben különvált, hiszen míg Szabó Zoltán szakított a Faludy irányította lappal, ki is vált az *Irodalmi Újság* szerkesztőbizottságából, s kapcsolatba már csak évekkel később a Párizsban megjelenő *Irodalmi Újsággal* került ismét, amellyel viszonya haláláig felhőtlen maradt, addig Cs. Szabó, bár részt nem vállalt a lap szerkesztésében, írásaival mindvégig jelen volt a folyóiratban.

A fiatalokhoz, az utánuk következő generációkhoz való kötődésük, érdekeik képviselete legendás volt az emigrációban, ahogyan Baranyai Katalin fogalmazott: „Ha a diákként érkezett írójelöltek társadalmi-politikai orientálásában, a 'hazán kívüli hűség a magyarsághoz', az extraterritoriális tudat kialakításában Szabó Zoltán, a szellemi és írói felelősségvállalás felébresztésében Cs. Szabó László volt egyik világitótornya a kikergetett fiataloknak.”⁴⁴

A repülő egyetem professzora

A száműzetés első megrázkódtatásai után, a hatvanas évek elejének fontos jelensége az emigráns fiatal magyar értelmiség öntudatra ébredése, összefogásának igénye és szerepének, feladatának tisztázására irányuló törekvése. Egyre többen ismerték fel annak a szükségességét, hogy nem elegendő csak a hivatási előrejutással és a befogadó társadalomba való beilleszkedéssel törődni, azzal egy időben és párhuzamosan a nyugati magyarok szellemi közösségét is fel kell építeni. Az egyetemi tanulmányaik befejezése előtt álló diákok és diplomájukat már megszerzett fiatal értelmiségiek körében mind többen jutottak arra a meggyőződésre, hogy Nyugaton szerzett műveltségük egyoldalú marad, ha nem egészül ki a magyarságra vonatkozó ismeretekkel, ha nem kapcsolódnak be az emigráció szellemi vérkeringésbe. Erre nemcsak azok törekedtek, akiknek tanulmányai és majdani hivatási kötelezettségeik a magyarságtudománnyal érintkeztek, hanem olyanok is szép számmal, akiknek pályája – mint orvosok, mérnökök, építészek, közgazdák – nem kívánta meg feltétlenül a magyar műveltséggel való azonosulást. A Hollandiai Mikes Kelemen Kör első tanulmányi hetéről szólva Cs. Szabó László az összejövetel céljának azt jelölte meg, hogy „nyolc-tíz nyugati ország java fiataljai, idősebb előadók segítségével tisztázzák egymás közt helyüket a befogadó új világban, e világ lelki, művelődési, irodalmi, gazdasági problémáit, végül azt az egyensúlyi helyzetet, amelyben a friss

44 Baranyai Katalin: Cs. Szabó Lászlóval a Szepsi Csombor Körön innen és túl. Phd. dolgozat, kézirat. Budapest, 2009. www.radiusbs.hu/pdf/cs_szabo_laszloval_a_szepsi_csombor_koron_innen_es_tul_phd_dolgozat.pdf

menekültek összehangolódnak a Nyugattal, s mégis összetartanak népükkel, jó időre két hazát fogadván el a végzettől”.⁴⁵

Volt tehát ennek a Cs. Szabó-i emigrációs életműnek – a szépírói, a rádiós és a közéleti szerepeken túl – egy negyedik dimenziója is, az előadásoké, amelyet sajnos csak töredékesen, részben másodlagos forrásokból ismerhetünk. Cs. Szabó László ugyanis Szabó Zoltán mellett – ahogyan azt a visszaemlékezésekből, levelezésekből és naplókából ismerjük – a magyar emigrációs szervezetek egyik legkeresettebb résztvevője volt, a konferenciák egyik legnagyobb hatású előadója, a „repülő egyetem” rendkívüli tanára. A szemtanú Sárközi Mátvás így idézi fel előadói alakját: „Cs. Szabó László színészi tehetséggel megáldott előadó volt, értett a hatásszünetekhez, a hangja modulálásához. Veretes mondatai, általa felolvasva, minden részletükben a hallgató tudatába rögződtek.”⁴⁶ Cs. Szabó rendszeres előadója és résztvevője volt a hollandiai Mikes Kelemen Kör tanulmányi napjainak, a londoni Szepsi Csombor Kör estjeinek mentora, kritikus szemléletű alappillére,⁴⁷ egyik meghatározója az Európai Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia éves találkozóinak, az EPMSZ tanulmányi heteinek. Ezek az előadások azonban – néhány később nyomtatásban napvilágot látott kivételével – csak a jelenlevők memóriájában rögzülhettek, s bár egy részük fennmaradt, mégis az emigráció egyik legfájdalmasabb hiányát előadásainak részbeni dokumentálatlansága jelenti.

Az Európai Magyar Evangéliumi Ifjúsági Konferencia az ötvenes évek végén a hasonló szervezetekkel összhangban azzal a szándékkal kezdte meg tevékenységét, hogy a menekült protestáns ifjúságot hitében és magyar öntudatában megerősítse. A szervezet élén evangélikus és református lelkészek álltak, akiknek munkája révén hamarosan jól működő és tartósnak ígérkező intézmény alakult ki. Éves találkozóit az EMEIK rendszeresen a nagyhéten rendezte, az elsőre 1960-ban a norvégiai Trysilben került sor, ahol Cs. Szabó László a modern költészetéről tartott előadást. Ezt követően ennek a konferenciának is szinte állandó előadójává vált, ott volt a magyar költészet századairól szóló előadásával az ausztriai Salzerbadban, 1962-ben az angliai Dymchurchben, Baselban, Melunban vagy 1969-ben Bolzanóban. A kezdeményezést a jelentősebb európai protestáns lelkészek és teológusok támogatták, és maguk is részt vettek mint előadók vagy igehirdetők.⁴⁸ Az évenként rendezett összejöveteleken gyakran szerepeltek nyugaton élő magyar írók, Cs. Szabó László mellett Szabó Zoltán,

45 Cs. Szabó László: A doorni találkozó. *Új Látóhatár*, 1959/4, 327.

46 Sárközi Mátvás: Csé. Budapest, 2014, Kortárs Könyvkiadó, 147.

47 Lásd erről Czigan Lóránt: Homo politicus. *Új Látóhatár*, 1984/3, 286.

48 Közöttük volt a legtekintélyesebb nyugati magyar evangélikus teológus, Vajta Vilmos (aki a hatvanas években a Lutheránus Világszövetség teológiai osztályának élén állott), Terray László norvégiai, Szépfalusi István ausztriai, Glatz József és Szigethy Sándor svédországi, Pátkai Róbert angliai, Nagy József németországi evangélikus, Tüski István hollandiai, Bárczay Gyula svájci, Soós Mihály ausztriai, Varga Sándor angliai református lelkész. Később Gémes István stuttgarteri evangélikus, valamint Cseri Gyula frankfurti és Kiss Szabolcs

Kerényi Károly, Sente Imre és Sulyok Vince. A konferenciák anyaga a hatvanas években – mára már a feledéstől kísérvé, könyvalakban is megjelentek Szépfalusi István szerkesztésében. Az 1962-es Dymchurch-i konferencia anyaga *Mit cselekedjünk* címmel jelent meg,⁴⁹ s a kötetben Vajta Vilmos, Ordass Lajos, Szépfalusi István írásai mellett helyet kapott Cs. Szabó *Vörösmarty Mihály* tanulmánya és a *Tea mellett Canterburyben*, valamint az irodalmi est bevezető beszéde, Szabó Zoltán és Bibó István írása, illetőleg a Szabó Zoltánnal készült beszélgetés.

Azoknak az értelmiségi tömörüléseknek a sorában, amelyek nem rendeztek nagyobb szabású konferenciákat vagy találkozókat, csak helyi előadásokat, hírben és tekintélyben első helyen a londoni Szepsi Csombor Kör áll (a Kör neve Czigány Lóránttól származik), amelyet 1964 végén Czigány Lóránt, Siklós István és Szabó András – Cs. Szabó László fia – alapított. A Kör 1965-ös első találkozásán Cs. Szabó László tartott előadást Shakespeare politikájáról, a fiatal értelmiség, a barátok és a nagy öregek előtt,⁵⁰ s majd a Kör köszöntötte őt hatvanadik születésnapján. Cs. Szabó a Kör működése alatt rendezvényeinek mindvégig aktív támogatója, rendszeres előadója, szereplője volt.

Kapcsolat a hazával és a rendszerrel

Az emigrációban mindig is élő kérdés volt, különösen az úgynevezett kádári konszolidáció időszakától kezdődően, lehet-e hazatérni, vállalható-e a kádári diktatúra akár egy magánlátogatás erejéig is. Nyilván sokaknál ez fel sem mérülhetett, hiszen maga a diktatúra tagadta meg a hazatérés lehetőségét, mint például hosszú ideig Gombos Gyula esetében, de sokakat csábítottak is haza a diktatúra nyugati legitimitása érdekében.

A kérdés megítélésénél példaértékű volt a magyar irodalom jelentős személyeinek magatartása – ahogy Borbándi Gyula is írta, különösen sokan figyeltek Márai Sándorra és Cs. Szabó Lászlóra. Cs. Szabó bizalmatlanul kezelte a látszólagos magyarországi változásokat, a kétkedés, az elutasítás hangján szólt róla. Az Evangéliumi Ifjúsági Konferenciának a dániai Slagelseben rendezett találkozásán ezt mondta hallgatóságának: „Ha D. vagy I. vagy P. kilátogat Svájcba, Franciaországba, Norvégiába, Angliába, ott nem verték le fegyverrel a munkástanácsokat, nem vetették börtönbe Bibó Istvánt, s nem végezték ki Losonczyt. Látogatásával nem üt maga is szerény pecsétet egy francia, angol, norvég, illetve svájci November Negyedikére. S ha D. vagy I., vagy P. kilátogat, akármelyik lapnak elmondhatja, hogy egy cseppet sincs ingyére, amit Nyugaton tapasztalt. Elmondhatja-e ugyanígy egy hazatérő író az ottani lapokban? Hetekkel a távo-

koblenzi református lelkész irányította a szervezet tevékenységét. Lásd erről Borbándi Gyula: *A magyar emigráció életrajza, 1945–1985*. Bern, 1985, EPMSz.

49 *Útitárs*. Oslo–Bécs, 1963.

50 Lásd erről Sárközi: Csé. i. m. 160–161.

zása után megjelenne a fényképe a diaszpóra könnyzacskójának szánt *Magyar Hírek*ben, amint háttal a lencsének gyanútlanul ölelget valakit vagy valamit a giccsel és honfikönnyel folyó Kánaánban.”⁵¹ De ugyanezt fogalmazta meg másként Hegedűs Géának az *ÉS*-ben megjelent egy írása kapcsán: „Szól a síp ötödik ága, elnémítani akkor sem lehet, ha ez a titkos cél. Reméljük, hogy nem, miért is lenne. De, ahogy ezt máskor, más vonatkozásban is elmondtuk már: párbeszédnek, dialógusnak, vitának – ne lovagoljunk szavakon! – csak egyenrangú felek közt van hitele a körülállók fülében. Hitele és haszna.”⁵²

A fentiek kiegészítéseként idézzük fel a hasonlóan sarkos véleményt megfogalmazó Kovács Imre szavait a maga személyes magatartása, de az általános álláspontot is illetően: „Én határozott döntéssel emigráltam, pontosan tudtam, miért jövök el Magyarországról. Nem tudtam a kommunizmussal egyezkedni, képtelenségnek tartottam, hogy kommunizmusban éljek, s ma is ez a felfogásom, hiába nevezik szocializmusnak. Valószínűleg erről a Magyarországról már nem jönnek el, de erre még nem megyek vissza. Én is ki vagyok téve csábításnak, rábeszélésnek, hogy menjek haza, akárcsak látogatóba, amint azonban magyar földre lépnék, mindjárt elveszíteném azt a potenciálomat és hitemet, ami 23 éven át az elveimhez kötött. De elveszítené hitét sok magyar is, mert ha én is hazamentem, a velem egyívásúak hazamentek, akkor már nincs remény. A remény, a kitartás részei vagyunk, és ez roppant felelősség”⁵³ – írta az *Új Látóhatár* szerkesztőinek. S bár Kovács Imre aggodalmait a folyóirat munkatársi gárdája nem osztotta mindenben, és nem helyezkedett a teljes elutasítás álláspontjára, megbecsült munkatársainak jelentős része – köztük Szabó Zoltán, Cs. Szabó László, Gombos Gyula, Sztáray Zoltán és Molnár József – hasonló módon gondolkodott, nem a magánlátogatást, hanem a politikai célú és indítékú hazalátogatást ellenezve.

Ahogy tehát említettük, kezdetben Cs. Szabó László teljesen elzárkózott minden hivatalos hazai érintkezés elől. Egy Peéry Rezsővel folytatott beszélgetésében arra keresett választ, miért nehéz partnert találni a hazai és kinti magyarok közötti dialógushoz. „Amit, tapasztalatom szerint, a *hivatalos* másik oldal akar – állapította meg –, lényegében elmondható Szabó Lőrinc verscímével: semmiért egészen. Nem nyújtanak semmit, amíg önállóan kint működünk a közös ügyért, irodalmunk javára, mi ellenben adjuk oda magunkat egészen, alakuljunk át szép csendben kultúrpolitikai kirendeltséggé. Nincs így kimondva, de elárulja a magatartásuk. S nemcsak az övék. Egyik-másik dialogizáló kinti író társam viselkedésén megfigyelhető hol finom, hol nem is olyan finom változás: reflexeik igazodnak a magyar hatóságok tetszéséhez, még ha anyagi-

51 *Együttélés vagy szóértés. Amíg időnk van.* Oslo–Bécs, 1965, 203.

52 Cs. Szabó László: Az ötödik síp. *Új Látóhatár*, 1965/5, 450. Lásd Cs. Szabó László – Szabó Zoltán: *Együttélés és szóértés. Van-e s lehetne-e kétoldalú dialógus? Az európai magyar evangéliumi ifjúsági konferencia Amíg időnk van* c. kötetében. Oslo–Bécs, 1965, Útitárs.

53 *Levél a szerzőhöz*, 1970. okt. 9.

lag függetlenek is. Nem minket sértenek meg vagy árulnak el, minket se megsérteni, se elárulni nem lehet. Azokat az otthoni fiatalokat hagyják cserben, akiket fullaszt a légkör, és tágabb szellemi hazát szeretnének kifeszíteni maguk körül.”⁵⁴

Ezt az elzárkózást Cs. Szabó László olyan mértékben vette komolyan, hogy elvei tiszteletben tartása miatt kész volt emigrációs rendezvényeket és szervezeteket bojkottálni. Németh Sándor, mint a Hollandiai Mikes Kelemen Kör egyik alapítója és szervezője, Piri Zoltán elnökkel 1966 nyarán levélben azzal a kéréssel fordult a párizsi Magyar Intézetben dolgozó „Sümegei” fedőnevű úgynökön keresztül Aczél György akkori művelődésügyi miniszterhelyetteshez, hogy az 1967-es konferencián magyarországi előadók is részt vehessenek, többek között az akkor Párizsban vendégoktató Szabolcsi Miklós és az általa ajánlott Berend Iván, Ránki György, Sipos János, ahogy fogalmaztak, „marxista tudósok”, illetőleg Sükösd Mihály, Abody Béla és Konrád György, Mészöly Miklós. A kérés célba ért, s az 1967-es találkozón a pártdelegáció tagjaként részt vehetett Berend, Szabolcsi, Abody, Réz Pál és Sipos és „turistaként” Mészöly és Sükösd. Németh Sándor és más vezetőknek a hivatalos kommunista Magyarországgal történő kapcsolatok mélyítésének szándéka heves ellenkezést váltott ki a Mikes Kelemen Kör és a magyar emigráció szélesebb köreiben, ezért aztán Némethet később konferenciaszervezői munkáiból visszahívták, illetőleg az 1967-es konferencián, elsősorban Szabolcsi elfogadhatatlan személye miatt, a meghívott Cs. Szabó és Szabó Zoltán nem is vett részt, Cs. Szabó csak évekkel később, 1975-ben tért vissza a Mikes rendezvényeire.⁵⁵

Meg kell említsük azt is, hogy a magyar hivatalos szervek az emigráció jelentős személyiségeit folyamatosan értékelték abból a szempontból, hogy megkönyvékezhető és felhasználható-e politikai propaganda célokra. A néhány fennmaradt elemzés közül témánk szempontjából az egyik legérdekesebb az 1972-ben a müncheni *Új Látóhatár* irodalmi folyóiratról készült politikai-ideológiai „térkép”, amely a folyóirat szerkesztőit, legfontosabb szerzőit kategorizálta a kádári rendszerrel szembeni álláspontjuk szerint.⁵⁶ Cs. Szabó Lászlót határesetként említi a feljegyzés: „...közös pont lehet vele a kultúra, a művészetek, a könyv szeretete – írta a feljegyzést készítő névtelen szerző. Másrészt az európaiság, a görög-római-keresztény évszázadok közös kincseinek tudata. Har-

54 *Új Látóhatár*, 1973/2, 103.

55 Lásd erről például Borbándi mellett Szőnyei Tamás: *Titkos írás*. 2012, Noran Könyvesház, 1. kötet, 912–915.

56 „A szerző személyére a feljegyzésekből nem derül fény, biztosan tudjuk viszont, hogy a cetlik eredeti lelőhelye a néhai Művelődésügyi Minisztérium Irodalmi Osztálya volt, s mint elévült anyag került 1980 tájt selejtezésre, illetve magánkézbe. Ám a szerzője nem volt feltétlenül minisztériumi dolgozó; lehetett külsős munkatárs is, az idő tájt ugyanis a minisztériumban folyamatosan foglalkoztattak egy-két »megbízható« marxista lektort is” – írja a folyóirat közlésében. *Akikkel lehet és akikkel nem. Bizalmas feljegyzések az Új Látóhatárról 1972-ből*. Orpheus irodalmi folyóirat, http://www.inaplo.hu/or/199922/09_ujlatohatar.html

madrészt a magyar múlt, a nemzeti hagyományok, noha azokat mi sok tekintetben egészen másként értékeljük. Az európaiságtudat, továbbá az, hogy ezen belül Kelet-Közép-Európa népeit egységben látja, elválasztja őt az ÚL (Új Látóhatár – P. B.) hangadóitól. [...] Ezekben az írásokban érződik a rejtett honvág, a londoni gyökértelenség, a 'Jóléti Állam'-ból való kiábrándultság. Ugyanakkor a hazai fejlődést újabban teljesen elutasítja, a 'Hatalom', az eleve rosszindulatú 'Elnyomás' megnyilatkozását látja benne, az író szerepét pedig a hatalommal, sőt általában a hatalommal való szembenállásban látja. Társadalom- és irodalomkoncepciója így fontos pontokon mégis egyezik Borbándiékkal: nemzetéért élő író, szemben a manipuláló hatalommal, a rendőrállammal s az azt tükröző ideológiával (vö. Németh Lászlóról írott cikkét, ÚL, 1971/2). Sértettsége érezhetőleg rendkívül erős. A Cs. Szabó-problémát legjobban összefoglalja az *Új Látóhatár* 1971. 3. sz.-ban közölt interjú.⁵⁷ Itt megfigyelhető élesen az író kettőssége: elhúzóds az emigrációtól és a hazai fejlődéstől, honvág és elutasítás. Egyfelől azt írja, hogy nem vallja a nemzethalál szépségét (Németh L., Illyés stb.), hogy az emigráns nem cserél hazát, megőrzi a régit, ironikusan ír továbbá az emigráns politikusok magatartásáról, másfelől megvetőleg szól azokról az írókról, akik emigrációban élnek, de hazajárnak, s ezzel esetleg 'kritikai szabadságukat' feladják. A tőlünk kilátogató szellemi emberekkel viszont hajlik az eszme-cserére: 'A hajlékony kinti maximalista bizonyos területeken szót ért a rugalmas minimalistával, föltehetőleg mind a ketten abban a hiszemben, hogy inkább használ, mint árt a hazának, mert közös védelmi frontok felé tapogatózik a gondolatcseréjük.' Cs. Szabó magatartásának megítélésében alapvető, hogy az író elutasít mindenfajta hatalmat, politikát, azt antagonisztikusan ellentétesnek látja az erkölccsel és az írói léttel, számára a hatalom eo ipso lélekölő, gyilkos mechanizmus."⁵⁸ Nem elintézve a fent idézett megállapításokat, de amikor 1972-ben a magyarországi minisztériumban ez a feljegyzés született, s Cs. Szabót határesetként értékelte, akkor Cs. Szabó, éppen nyugdíjazásának évében, ezeket a sorokat írta a Triznya házaspárnak Rómába: „Magyarországgal magamban végleg leszámoltam, a hullámat se kapják meg.”⁵⁹

Amit a feljegyzés itthoni szerzője úgy fogalmazott meg, hogy a 'Jóléti Állam'-ból való kiábrándultság, ugyanakkor a hazai fejlődés teljes elutasítása, az nem más, mint Cs. Szabó sajátos, a népi mozgalom harmadik utas elképzelésének megfogalmazása, aktualizálása, amelynek azért van különös értéke és jelentősége, hiszen a népiek jórészt itthon, a világháború előtti magyarországi rendszer, a rákosi-kádári diktatúra mindennapjainak – „elfogult” – tapasztalatai alapján alakították ki világmépuket, míg Cs. Szabó ezek mellett már a 'Jóléti Állam' mindennapjaiban élve, ha tetszik, a másik oldalon állva alakítja ki nézeteit Gom-

57 Siklós Istvánnal folytatott beszélgetés *Ember és műfaj* címmel.

58 *Akikkel lehet, és akikkel nem. Bizalmas feljegyzések az Új Látóhatárról 1972-ből.* Orpheus irodalmi folyóirat, http://www.inaplo.hu/or/199922/09_ujlathatar.html

59 Idézi Sárközi Mátýás: *Csé.* I. m. 175.

boshoz és Borbándihoz hasonlóan. A tőle megszokott érzékletességgel és világossággal írta le a két egymással szembenálló világrend természetének lényegi azonosságát, az általános emberi jogok és szabadságvágy alapjáról fogalmazva egy harmadik megoldás szükségességét: „A polgári és a népi demokráciák közti különbség az – s ismétlem: e különbség minőségileg ma még alig fölmérhető –, hogy Nyugaton a technológiával szövetkezett, személytelen jóléti bürokrácia morzsolja szét a demokrácia velejét, s megengedi, hogy a malac a kés alatt, édeskevés hatással sivalkodva tiltakozzunk, míg a szovjet tömbben és egyéb diktatúrákban a politikai rendőrség taglózza le, üzemről üzemre körözött íveken begyűjtött, állítólagos közhelyeslés mellett s még a parányi tiltakozást is tiltva, hacsak nem államilag támogatott, ellenzéki kabarévicc. [...] Ha tehát egyelőre nagy is a kvalitatív különbség köztük, jogos a félelem – szorongó undorról beszéltem a legelején –, hogy a személytelen, bürokratizált jóléti állam egyfelől, másfelől az államszocializmusban megtestesülő iparosító-urbanizáló párt-diktatúra kontinensek lassúságával egymás felé úszik a természetállam jegyében, s lehet idő, amikor már nem számít sem a szabad akarat, sem a személyiség (vagy emberi jog) tisztelete...”⁶⁰

A hazatérés és szóba állás kérdésében Szabó Zoltán és Kovács Imre álláspontja később enyhült ugyan, de ők a szülőföldre soha nem tértek haza, az emigrációban hunytak el. Cs. Szabó László azonban más utat járt be – bár szándékáról és ebbéli döntéséről soha nem beszélt –, kijelentette, hogy ha hazai folyóiratban teljes egészében megjelenhet egy írása, azaz a cenzúra nem, a gondolat szabadsága pedig működik, akkor újra a szülőföldre lép. Ez a feltétel 1980-ban, hosszú huzavonát – egy a hazai hatalmasságoknak nem tetsző mondata miatti visszalépést – követően teljesült, amikor a *Nagyvilág* folyóirat két részletben közölte *Dickens naplóját*. De hazautazását ekkor is ahhoz a további feltételhez kötötte, hogy nem hivatalos látogatásra utazik haza, hanem a jóbarát Illyés Gyula magán meghívására, továbbá, hogy az évtizedekkel korábban kényszerűen felhagyott tanszékén, a Képzőművészeti Főiskolán előadást tartasson. Mindkét feltétele teljesült, Illyésék vendégszeretetét élvezhette, s előadását nagy sikerrel 31 esztendő után megtarthatta. Ez a hazatérés indította el aztán az 1982-ben itthon megjelent az *Alkalom* című esszékötetét a Gondolat Kiadónál, melybe 29, az emigrációban publikált, a hatvanas évek elejétől született írása kerülhetett.

A hazatérni vagy kitartani a száműzetés kérdésében két beszédes példa áll tehát előttünk, a „két Szabó” személyében: Cs. Szabó élete végén „hazahozta” életművét – Sárospatak „hulláját” is megkapta –, egyébként semmiféle gesztust sem téve a kádári diktatúra irányában, de amely hazatérés egy sor új, páratlan művel gazdagította azt, és visszavezette hozzá a hazai olvasóközönséget; s Szabó Zoltáné, aki mindvégig fenntartotta ezt a távolságot, vállalva az írói forrás teljes elapadását és a köztudatból történő kikopás lehetőségét. Sem jogunk, sem

60 Cs. Szabó László: Számvetés a hármas határon. *Új Látóhatár*, 1978/3, 166.

alapunk nincs arra, hogy bármelyik választást megkérdőjelezzük, vagy akár aggályainkat megfogalmazzuk. Úgy van jól, ahogyan történt Cs. Szabó esetében is, esszéirodalmunk ma bizonyosan szegényebb volna a Shakespeare-kötet vagy a görögökről szóló írások nélkül. De ugyanígy örülhetünk egy nekünk kedves Szabó Zoltánnak, aki máig hatóan erősíti gesztusával tartásunkat és önbecsülésünket! A barát Szabó Zoltán később jóváhagyta Cs. Szabó hazautazását, miután látta, hogy egyetlen gesztust sem tett a kádári hatalom felé.

Végül

Cs. Szabó László az 1949 utáni nyugat-európai, száműzetésbe kényszerült magyar emigráció szellemi életének egyik kulcsszereplője, irodalmi- szellemi közéletének alakja, legjelentősebb formálója volt. A Hollandiai Mikes Kelemen Kör 'osztályfőnöke'-ként tekintett rá, az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem tiszteletbeli elnöke volt, az *Új Látóhatár*, a *Katolikus Szemle* és az *Irodalmi Újság* meghatározó szerzőjének tudhatta. Széles körű, az európai kultúrát átölelő tudása, a magyarság értékeihez való ragaszkodása és óriási olvasottsága, szónoki képessége, ahogy írták róla, meleg személyi bája őt arra a fontos feladatra predesztinálta, amelyet évtizedeken keresztül fennkölt stílussal betöltött: a magyar emigráció szellemi vezetője szerepére. A *Néma forradalom* írója, Kovács Imre mondta róla: „Nincs közöttünk még egy olyan európai, nincs még egy olyan kiművelt emberfőnk, aki úgy tudna nekünk beszélni az öreg és folytonosan megújuló kontinensről, mint ő: tanítson bennünket és tervezzen velünk az új Magyarországról, amely akkor maradhat meg, ha az ő Európájának lesz a szerves része.”⁶¹ Cs. Szabó László legjelentősebb nemzetszolgálatát az volt, hogy a nyugati magyar emigrációban ébren tartotta a magyar történelemben kifejezésre jutó, a magát az egyetemes emberi értékeknek szentelő független és magának mindig a legmagasabb mértéket állító magyar szellemet, s ezzel ösztönözte a magyar forradalom után Nyugatra menekülő magyar tudósokat, írókat, művészeket. „Szerepét a magyar kultúra és a magyar erkölcsi világ fenntartásában és Nyugat-Európában történt kibontakoztatásában nem lehet túlbecsülni. Akiknek megadatott, hogy vele együtt dolgozzanak mindig hálával, mély megbecsüléssel és tisztelettel emlékeznek és gondolnak reá.”⁶²

Ez ugyanis Cs. Szabó László – ahogy Czigány Lóránt írta – harmadik életműve: a présence, a jelenlét a nyugati magyar irodalomban (nála a hazai és a külföldi életmű volt az első és a második életmű). Cs. Szabó László ugyanis intézmény volt, a nyugati magyar irodalom legfontosabb intézménye. „Igaz, közéleti stalumot sohasem vállalt, mert annak ódiamához túl finnyás az orra. Az irodalom

61 Idézi Szabó Zoltán: *Vándorból – bujdosó*. I. h. 24.

62 Lásd ezt az értékelést a Cs. Szabó László: *Hunok Nyugaton*. Hága, 2001–2006, Mikes International, <http://mek.oszk.hu/03900/03927/03927.pdf> bevezetőjében

természetesen művek összessége, de művek csak kongeniális irodalmi élet kerekein belül sorjáznak, s ehhez, az irodalmi élethez, kell valami, amitől „összeáll”. Nevezhetjük ezt a valamit élesztőnek, kovásznak, mustármagnak vagy éppen valami rejtélyes ‘fluidumnak.’” Ezt a fluidumot a tapasztalt szakorvos hivatástudatával Cs. Szabó László oltogatja a nyugati magyar irodalom nem ritkán vérkeringési zavarokkal küszködő szervezetébe. Ez a Cs. Szabó-jelenség, amit nehéz körülírni, de jótékony hatását mindannyian érezzük. Van egy író velünk itt, Nyugaton...⁶³ – értékelte Cs. Szabó jelentőségét és szerepét Czigány Lóránt.

Cs. Szabó maga is megfogalmazta hivatását hetvenedik születésnapján a Szepsi Csombor Kör estjén, ha nem is a jelenlét fogalmát használva, inkább a szolgálátét: „Hetven évvel a hátamon, súlyosan elkésve s nyilván tökéletlen végrehajtó képességgel megtaláltam a magam jelmondatát hátramaradó hónapjaimra vagy éveimre: mindig rendelkezésre kell állni. Ami, ha meggondoljuk, alig különbözik a több mint kétezer éves hippokrátészi eskütől.”⁶⁴ Nem is állt tőle messze ez a hivatás: a száműzött magyarság lelkének orvosa!

Volt tehát egy írónk ott, Nyugaton, aki jelen volt és szolgált, s akitől itthon is tanulhatunk. Akár ma is. Volt és van.

Kovács Tamás Vilmos: Kvartett (fáragott hársfa, festés előtt)

63 Czigány Lóránt: Cs. Szabó Lászlóról két tételben. Mikes, uo. 33–34.

64 Cs. Szabó László: Hetven. *Új Látóhatár*, 1976/6, 533. Elhangzott a londoni Szepsi Csombor Kör estjén 1975. november 18-án.